

Framställning av träkol, tjära, pottaska och salpeter

Framställning av träkol, tjära, pottaska och salpeter blev viktiga binärningar för befolkningen, innan de stora skogsavverkningarna började. Den starka stegringen av tjärtillverkningen under senare hälften av 1880-talet torde i viss mån få tillskrivas de stora skogsbränder, som beskrivs i ett senare kapitel. Därigenom stod lättillgänglig råvara till förfogande.

För träkolsframställningen blev tillkomsten av järnvägen i början på 1890-talet en viktig faktor, då avsättningsmöjligheterna och fraktkostnaderna helt revolutionerades. Strax före sekelskiftet fram till tiden omkring 1920, dvs. strax efter första världskriget, nådde denna tillverkning sin höjdpunkt.

Kolning

Kolning sker i s. k. kolmilor, varvid veden hugges i vissa bestämda längder. Det vanligaste är att kolveden reses, men det förekommer även att veden travas liggande. Sedan milan rests, täckes den med granris varöver öses jord och kolstybb (finfördelat kol). För att jorden ej skall rasa utefter sidorna är milan utvändigt försedd med tvärgående fack (slåar). Tändningen sker i ett hål på milans topp. För reglering av draget finns ett antal hål vid milans fot.

Under kolningen ansågs de tre första dygnen svårast, då milan ofta kunde »slå», vilket innebar, att genom gasexplosioner i milans inre stora hål kunde uppstå i den. Det gällde nu att snabbt kasta jord i hålen och klubba igen dem. För kolaren gällde det att vara på sin vakt dag som natt. Oftast ansågs det fördelaktigt att hålla sig väl med milans skyddsande, en av de »osynliga», så blev kolaren varnad!

Gick det bra var milan utkolad efter c:a tre veckor, då all ved omsatts till träkol. Sedan milan kallnat, revs den under viss vatten-

Runt om i socknen kolades förr många kolmilor. Denna bild är från Nyliden.

begjutning, så att kolen ej skulle brinna upp. Därpå utforslades träkolen per hästskjuts i särskilda träbingar, som innehöll en kolstig (c:a 20 hl). Kolet lastades på järnvägsvagnar antingen på järnvägsstationerna eller ute på järnvägslinjen för vidare befordran till järnbruken. Hela kolningsproceduren var arbetsam och tidsödande. I slutet på första världskriget hade kolpriset stigit till c:a 50 kronor per stig.

Under »kolningsruschen» sysselsattes mycket folk. Ante Söderlind d. ä. från Ryssjö kolade t. ex. under sin krafts dagar mer än 100 milor, Erik Samuelsson, Leding, kolade även många, liksom Erik Lundgren, Björna, »Bagar Lundgren» kallad. Gideåbor kolade många milor vid Pingelmyrarna på Ledingsskogen. Vid Björnafallet kolade smeden Nils Olsson och »gruvkungen» Jon Jonsson, liksom att det kolades både på Gidenäset och vid Gruvberget. Och i Kravattensliden hade vuxit upp en hel »kolarstad» med många milor och kojor. I många fall gick arbetet i Mo och Domsjöes regi. Över hela socknen kolades det, t. ex. i byarna Näset, Långviken och Movattnet med lejda kolare som Axel Strinnholm, Brattsbacka, Martin Strömåker, Nyåker, Erik Salén, Berg, Ante Nordström, Mattarbodum, m. fl. T. o. m. i Locksta kolades en mila, som gav 60 stigar, berättar 88-årige Nils Larsson. Många tusen kolstigar lastades ut. Större förtjänster gav inte »kolruschen» men den gav många arbetstillfällen!

Köpman Helmer Söderlind, Långviksmon, som bl. a. även handlat med träkol, berättar att hans far Johan Söderlind kolade åt Mo och

Domsjö AB omkring sekelskiftet. Ersättningen utgjorde 5 kronor per stig, och då ingick i åtagandet att hugga kolveden, köra fram den, färdigställa »kolbotten» (den plats där milan skulle stå), resa och täcka milan, kola och riva den, forsla kolen till järnvägen samt lasta ut dem. Gav en ordinär mila 50 kolstigar, så blev hela arbetsförtjänsten 250 kronor för många månaders arbete. Med andra ord ett fattigmansarbete efter nutidens betraktelsesätt!

Slutligen kan nämnas att den s. k. »kolruschen» tog ett hastigt slut, då fred inträdde år 1918 efter första världskriget. På kort tid rasade priserna i botten för både träkol, ved och andra skogsprodukter. Tidigare köpare, som t. ex. Skogens Kol i Kilafors, hade svårigheter att ta emot kontrakterade träkolsleveranser och dessutom vägrade de att göra nya inköp. Där stod nu många som sysslat med kolning liksom uppköpare med stora lager träkol, som ej gick att sälja till priser som ens tillnärmelsevis täckte omkostnaderna. På kort tid rasade priserna från 50 å 51 kronor per stig till 11-13 kronor, om de ens gick att sälja.

Den relativt goda hanteringen avstannade helt plötsligt med ekonomiskt bakslag för mången och ruin för en del. Det hände bl. a. i Movattnet och Björna by, att redan brända kolmilor fick stå kvar i skogen. Det bar sig inte att ta rätt på kolen. Och än idag kan man på Björna byaskog träffa på vältor av huggen kolved - upprutnad och utgörande ett dystert minne av den plötsliga stagnationen på en verksamhet, som under några år varit riktigt god.

Tjärbränning

Alltifrån 1500-talet och till långt fram i tiden var export av dalbränd trä tjära en viktig exportartikel för vårt land. På 1600-talet intog exporten av trä tjära och beck tredje platsen efter stångjärn och koppar.

I Björna förekom även tjärbränning på ett tidigt stadium, vilket framgår av att framställning av trä tjära upptogs som skattepliktig inkomst under 1600-talet. Det var emellertid först några årtionden in på 1800-talet som tjärbränningen tog riktig fart. Vid denna tid uppmuntrade också Hushållningssällskapet i Härnösand hanteringen, vilket ytterligare bidrog till att produktionen av tjära ökade.

På grund av den stora skada, som tjärbränningen utgjorde för tallskogen, tillkom bestämmelser om att tjära endast finge brännas av stubbar och vindfällena. Intyg om att bestämmelserna efterlevdes utfärdades av sockenstämman. Protokoll därom ger vid handen att under ett par årtionden i mitten av 1800-talet tillverkades c:a 1.000 tunnor trä tjära årligen, och ända till slutet av århundradet och några årtionden in på vårt sekel var framställningen betydande.

Som exempel på kvantiteter och tillverkare kan sockenstämmo-protokollet av den 22/9 1855 anföras, varigenom församlingen intygade att nedanstående personer samma år tillverkat tjära av vindfällan och stubbar:

Bonden Erik Nilsson, Hemling	23 tunnor
Bonden Olov Nilsson, Hemling	43 »
Bonden Johan Johansson, Hemling	29 »
Änkan Karin Nilsdotter, Hemling	21 »
Bonden O. Olofsson, Leding	120 »
Bonden Erik Eriksson, Leding	16½ »

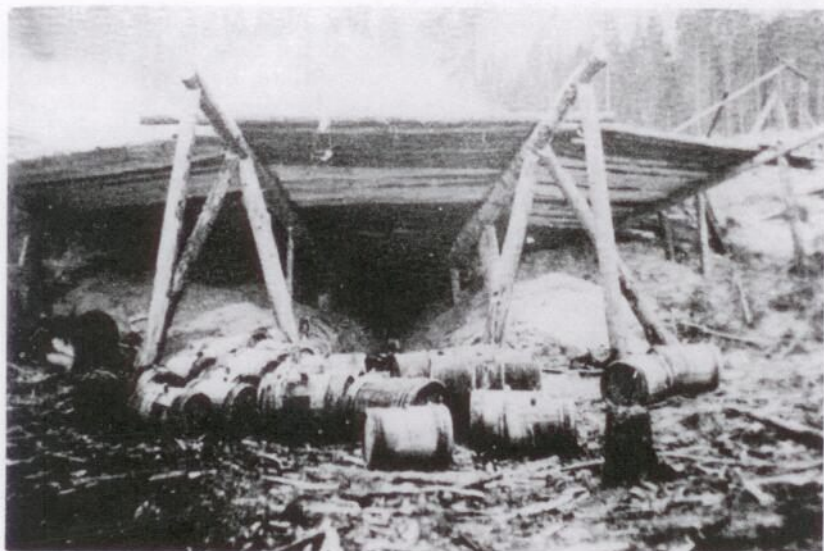
Här slutar tituleringen, nu vidtar kanske de mindre besuttna:

Nils Kristoffersson, Mattarbodum	30 tunnor
Johan Lindström, Mattarbodum	13 »
Erik Eriksson, Mattarbodum	12 »
Erik Häggström, Mattarbodum	11 »
Jonas Hörling, Mattarbodum	24 »
Jonas Svedberg, Långviken	43 »
Johan Johansson, Långviken	28 »
Erik Eriksson, Långviken	10 »
Erik O. Eliasson, Kärrsjö	22 »
Nils Zakrisson, Kärrsjö	22 »
Erik Nilsson, Nyliden	37 »
B. Näsman, Nyliden	21 »
B. Persson, Nyliden	21 »
Per Nyström, Nyliden	10 »
Erik Andersson, Långvattnet	106 »
Abraham Johansson, Ryssjön	43 »
Per Olsson d. ä., Björnsjö	23 »
Johan Olofsson, Krokvattnet	15 »
O. Olofsson, Högåsen-Nybyn	19 »
Karl Karlsson, Hundsjö	26 »
Per Zakrisson, Movattnet	11 »
Anders Molander, Movattnet	44 »

Vid nästa sammanträde den 7/10 1855 anmäldes och intygades ytterligare 200 tunnor av sex tillverkare.

Sockenstämmoprotokollen ger vid handen, att tjärbränning förekom i de flesta byar både för eget behov och till avsalu. På de ställen där det var gott om råvara – tjärstubbar efter de stora bränderna – användes samma tjärdal många gånger. Det finns även belägg för att tjärbränningen kunde ge namn åt en viss plats, t. ex. Tjärdalsbacken i Gide by.

Tjärbränningen tycks under tidernas lopp ha haft ungefär samma förfaringssätt, här återberättad efter uppgifter från bl. a. köpman

Tjärdal på Lockstamon i början på 1940-talet. Tjärbrännare var hemmansägaren Nils Eriksson, Hemling. I förgrunden syns ett antal tjärtonnor.

Helmer Söderlind, Långviksmon, som tidigare gjort betydande affärer i trätjära, av förra järnvägsarbetare Sven Lundberg, Björna, vilken med stor minnesgidhet från 1890-talet har mycket att berätta om tjärbränning, samt från förra sågägaren Pelle Persson, som själv sysslade med tjärbränning i yngre år. Bl. a. brände han i kompanjonskap med Jonas Jonsson i Gide en stor tjärdal på Ryssjömon i slutet av förra världskriget, vilken lämnade närmare 100 tunnor tjära. Som 14-åring var han också med, när en tjärdal brändes i Björna stationssamhälle år 1901, en tjärdal som f. ö. höll på att ställa till olycka, då »stocken» (se nedan) grott igen. Man fick springa till smeden Erson i Gide efter en järnstång för rensning, och under tiden svämmade dalen över av tjära och antände ljungen. Vilket elände, men det redde ut sig

Arbetet - förberedelse och bränning

Först gällde det att söka sig till en plats, där det var gott om tallstubbar och vindfällan, ty dessa är kådrika, icke minst de svampangripna tallarna, som blivit skadade och fått s. k. tjärgadd. Sedan gällde det att på hösten bryta upp stubbarna och köra samman virket till den plats, där tjärdalen skulle byggas. Under vintern höggs råmaterialet, »tjärtöret», upp i lämpliga längder om c:a 50 à 60 cm och grovklövs.

På våren finhögs »töret» och travades upp. Man mätte »tjärtöret» i famnar, en famn tre alnar lång och tre alnar hög. Av medelgod ved beräknades en famn ge en tunna tjära, och mycket kådrik ved kunde ge mera. Därmed kunde man beräkna åtgången av tjärtunnor. Byggandet av tjärdalen vidtog sedan. Man grävde in sig i en backslutning och satte fram till och åt sidorna snedställda resare, så att tjärdalen såg ut som en upp och nervänd kon. Tjärdalen fodrades invändigt med kluvna stockar, som täcktes av ett jordlager. På detta lades näver eller ännu bättre »löten», som var stora flak av granbark, tagen under savtiden. Under senare tid användes i stället takspån.

Användningen av »löten» gjorde stor skada på granskogen och blev förbjuden. Den tjäriga veden travades cirkulärt in i dalen, så att det hela liknade en kulle, som slutligen täcktes med torv. På sidorna fanns draghål, varmed man kunde reglera lufttillförseln och därmed bränningen.

Vid midsommartid tändes tjärdalen. Nu vidtog en spännande tid, och det gällde att vakta dalen väl, så inte opåräknade draghål uppstod i torvtäcket. Uppstod sådana gällde det att klubba igen dem ögonblickligen. Liksom vid kolning gällde det att hålla jämn värme. Gick det hela bra, brukade tjära efter c:a ett halvt dygn börja sila ner efter »löten» eller nävret ner till »skon», en kort stock med genomborrat hål i tjärdalens botten, varifrån tjäran rann ut i en ränna och uppsamlades i tunnor utanför dalen. Beroende på tjärdalens storlek tog det varierande tid, innan den var utbränd.

En stor tjärdal, varifrån det utvanns mycket tjära, kanske 100 tunnor, kunde ta veckor att bränna, då en liten dal kunde brännas på 3 à 4 dagar.

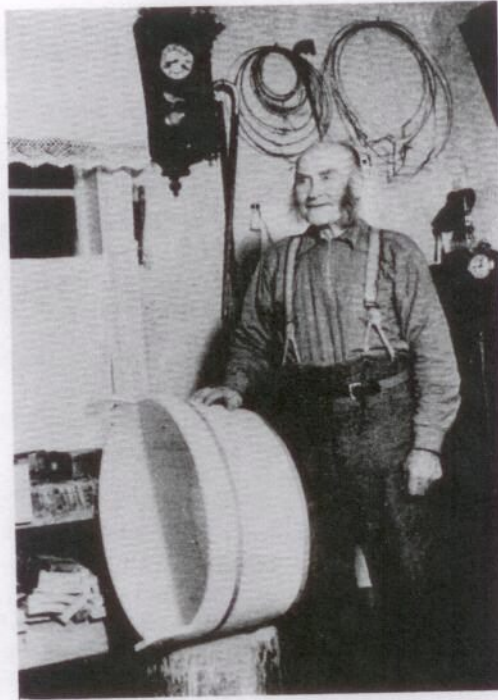
I tjärdalens botten fanns även en tapp, som kunde stängas vid byte av tunnor. Sedan dalen var utbränd, revs den, och det värdefulla smideskolet tillvaratogs och såldes till något högre pris än vanligt träkol.

Hantering av tjärdalen fordrade stor yrkesskicklighet, och det förekom, att kunniga tjärbrännare lejdes just för själva bränningen. En sådan var bl. a. Jonke Sellgren i Gide.

Liksom vid kolmilan förekom det skrock kring tjärdalen, och det gällde att hålla sig väl med de »osynliga».

Tjäran var icke leveransklar, förrän den s. k. »vräkningen» ägt rum. Denna innebar, att tjärvattnet skulle tappas bort från tunnorna. »Tjärvräkarna» voro edsvurna och hade ansvar för att tunnorna innehöll tjära av god kvalitet. Särskilt noga var det med tjära, som såldes för export.

Köpman Helmer Söderlind (som f. ö. visade mig en graderad järnten, vilken använts av »tjärvräkare» vid provning) berättade att det

Laggmakaren Nils Sondell, Grundsjöbrännan, får representera ett flertal laggmakare inom socknen. Laggning av tjärtunnor var vissa tider en stor artikel.

vatten, som tappades bort, var av tre sorter, nämligen *rödvatten* (råö) som kunde användas vid ogräsbekämpning, *svartvatten* som användes till färgning av läder, samt *perma* som närmade sig tjärans beskaffenhet. Tjärän hade också tre kvaliteter: fintjära, ordinär och grovtjära.

Tjærtunnorna, som tillverkades av torrtall, var en stor artikel, och mången händig person sysslade vintertid med tillverkning av dessa laggbärl. En sådan var bl. a. snickaren Pelle Westberg i Mörtsjöfäbodarna. Då det var viktigt, att tunnorna innehöll föreskriven volym, 125 liter tjära med en vikt av 160–165 kg, kontrollerades detta av särskilt utsedda »tjärkrönare». Björna sockenstämma utsåg t. ex. en sådan år 1862.

Följande får illustrera livets vedermödor i samband med tjärbränning under senare hälften av 1800-talet:

Adolf Westman i Hällsvedjan berättar, att hans farfar Nils Westman, som bosatt sig där år 1853, med hjälp av sina söner brände tjära. Tjærtunnorna flottades sedan över Ledingsjön till landsvägen vid byn Torsbacken, varefter de fraktades per hästskjuts på socknens enda landsväg till Galastan vid Moälven, där tjærtunnorna vid

leveransen betingade ett pris av fem riksdaler per tunna. För framställning av en tunna tjära beräknades åtgå en veckas arbete för en man.

Johan Nordström i Mattarbodum nämnde, att en broder till hans morfar vid mitten av 1800-talet brände en stor tjärdal om c:a 100 tunnor några kilometer öster om byn. Tunnorna framläpades med häst till Mattarbodumssjön, roddes över sjön och framläpades med hästsläpa till Gide by, varefter de bogserades till Gideå bruk. Pris per tunna fyra riksdaler fritt levererad.

Anders Gustav Lundberg, Björna, brände i början på 1880-talet en tjärdal vid Klacktjärn på Ryssjöskogen. Även denna tjära kördes med häst till Galastan, och priset var ringa liksom vad tidigare nämnts. I samtliga fall blev det avbränningar för tunnorna, för vilka betalades 1:- till 1:50 riksdaler per styck. Nettot blev därför en dagspenning, som kunde räknas i ören.

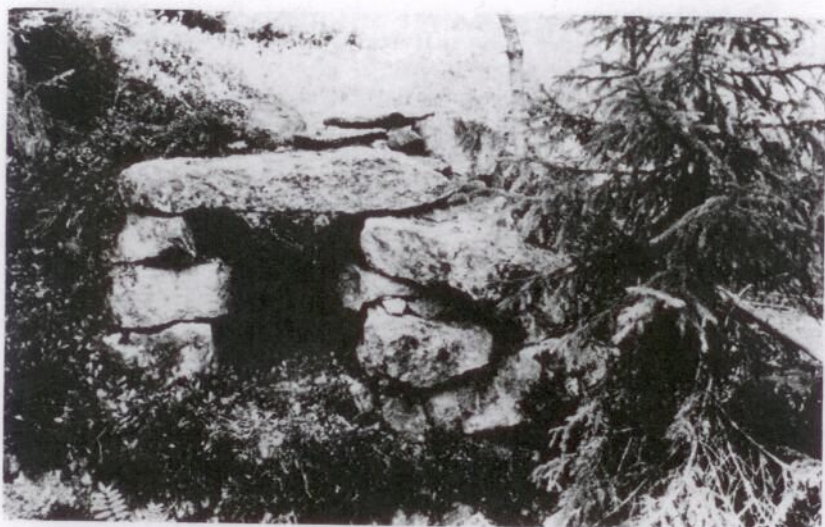
Bland 1900-talets tjärbrännare kan bl. a. följande nämnas: Sven Kristoffersson, Gide, Janne Lundkvist, Movattnet, Erik Sondell, Långviken, Olof Jonsson, Långviken, Mårten Israelsson, Leding, och Nils Eriksson, Hemling.

Tjärbränningen i Björna tillhör nu en gången tid, men då den pågick som bäst, tillfördes socknen betydande belopp, även om priserna var ynkligt låga i förhållande till arbetsinsatserna. All respekt för de gamle, som i en hård tid nödgades göra kraftinsatser, för att de själva och familjerna skulle överleva!

Pottaskebränningen under 1800-talet

Pottaskeframställningen var liksom den tidigare nämnda tjärbränningen en tillverkningsprocess, som tidvis gav vissa inkomster i Björna socken under 1800-talet. För oss som lever i penninghushållningens tidevarv i ett välutvecklat samhälle ter sig de små inkomster denna binärning tillförde socknen mycket blygsam. Men för våra förfäder var det ett gott tillskott i en tid, då knappheten på kontanter var stor, och varje runstycke, skilling och riksdaler fick vändas mer än en gång.

Så över till pottaskan, vars framställning omtalas redan på 1500-talet. Den användes bl. a. vid framställning av vissa tvättmedel, såsom tvål och såpa, samt i stor utsträckning vid glasbruken och vid färgning av tyger. I södra delarna av landet var tillverkningen betydande i ett tidigt skede. Export förekom bl. a. till England och Frankrike. Snart nog kom staten in i bilden, och under århundraden erhöll många personer i södra och mellersta Sverige privilegier att idka pottasketillverkning. I viss mån var en reglering nödvändig, då stora kvantiteter skog åtgick vid framställningen.

Pottaskeugn öster om Grubberget i Björna.

Först i slutet av 1700-talet spreds tillverkningen till Norrland, och pottaskebränningen kom att utgöra en binäring till jordbruket.

I Björna brändes en del kvantiteter i mitten av 1800-talet, men tillverkningen synes emellertid ha upphört i slutet av 1800-talet. Inga av nu levande äldre har varit med, och framställningen har mer eller mindre fallit i glömska.

På grund av att lövskogen i stor utsträckning skövlades, där pottaskebränning förekom, meddelades genom en kunglig förordning av år 1837, att pottaska endast fick brännas av kvistar och avfallsvirke. När tillverkningen var över, skulle saken anmälas till församlingen, som hade att utfärda intyg därom. I ett sockenstämmoprotokoll av den 7/10 1855 kan som exempel nämnas, att församlingen intygade, att Johan Johansson i Leding tillverkat 26 lispund (1 lispund 8,5 kg) pottaska. Att tillverkningen vissa år var rätt betydande framgår av ett annat sockenstämmoprotokoll från år 1842, där det anges att 19 personer tillsammans bränt 366 lispund. Enbart bonden Carl Carlsson i Hundsjö hade bränt 110 lispund. Priset torde ha hållit sig mellan tre och fyra riksdaler per lispund. Försäljningen skedde bl. a. till handl. Per Persson i Björnsjö, och som så mycket annat torde affärer ha gjorts både i Gala och i Norrgidsjö.

Tillverkningsproceduren var enkel men tidsödande. Som råvara användes främst björk och asp, som lämnade den finaste pottaskan.

Rik tillgång på dessa träslag var en förutsättning och skattades därför högt av ägaren. Detta kan belysas av en process, som ägde

rum på 1840-talet mellan två bönder, bröder f. ö., den ene bodde i Hundsjö, och den andre hade utflyttat till Movattnet. Hundsjöbonden hade köpt hemmanet av brodern, men eftersom denne ansåg, att ett parti huggen pottaskeved och 50 stående aspar ej ingått i köpet, så blev det en långvarig process med vittnesförhör, edgång och mycket annat, där lidelserna svallade. Efter en långvarig process drog hundsjöbonden det kortaste strået och dömdes till ett vederlag av 61 riksdaler 32 skillingar banko. Så gick den brödrafejden!

Så åter till pottaskan. Under veckor högg och brände man denna ved ute i naturen samt samlade ihop askan, som hälldes i stora kar. Sedan vidtog urlakningen, vilken skedde genom att slå hett vatten över askan, varvid lut bildades. Efter lutningen återstod ett tidsödande arbete, ty nu skulle lutten kokas natt och dag, tills allt vatten ångat bort, och den grå pottaskan återstod. Kokningen skedde väl oftast i ladugårdsgrytan men skedde även ute i det fria i särskilda ugnar. Den grå pottaskan fick därefter genomgå ytterligare en behandling, som kallades för kalcinering, dvs. en ytterligare upphettning, som gjorde pottaskan vit eller ljusblå. Denna procedur skedde oftast i särskilda ugnar ute i skogen genom att askan fick ligga på en håll, som man eldade under. Ladugårdsgrytan användes nog även till detta ibland.

Som en parentes kan nämnas, att när Karl Westin (Kalle in i Lia) tillsammans med en pojke lade ut nät i Trehörningen i början på vårt århundrade, så sa gubben: »Vi lägg ut näta utanför kalcineringsugnen», ty vid stranden fanns en sådan. Under mina efterforskningar har framkommit att pottaska brändes i många byar med rik tillgång på lövskog. Pottaskeugnar (kalcineringsugnar), hela eller raserade, finns på många platser, t. ex. i kyrkbyn norr om Gruvberget, i Hällsvedjan, i Leding ett par stycken, vid Aspsjön på Uttersjöskogen, i Angsta mot Lockstakullen, i Aspsele, i Hemsjö ugn med två hållar, och med all säkerhet har tillverkning skett i många byar, där tillgång på lämplig ved funnits.

Många äldre erinrar sig säkert, hur de i seklets början kokade lövvedslut tillsammans med ister och talg, varvid såpa (hemsåpa) bildades. Den var hal och besvärlig att använda men fyllde sin uppgift som rengöringsmedel. Fru Gena Strandberg i Aspsele berättade, hur hon som ung hade varit med om att tillverka tvål genom att sätta salt till såpan. Ingen parfymdoftande tvål precis, men fullt användbar! Liknande gjordes även i Kyrkbyn under första världskriget. Nöden lär ju vara uppfinningarnas moder!

Pottaskeframställningen tillförde således socknen under ett antal år åtskilliga tusental riksdaler, vilket säkert var ett värdefullt tillskott i den tidens fattig-Sverige.

När björnaborna var salpetersjudare

Någon muntlig tradition om att salpeterframställning skulle ha förekommit inom Björna finns inte bevarad, den har gått förlorad under tidernas lopp. Likväl har salpetersjudning pågått här i socknen, troligen dock icke i samma omfattning som i vissa grannsocknar eller i Västerbotten, där framställningen var anmärkningsvärt stor.

I ett protokoll från den allmänna sockenstämman av den 25 januari 1835 sägs: »Till erforderliga betyg om Salpeterstillverkning under sistlidet år anmälde sig följande:

Bonden Jakob Andersson, Kärrsjö	11 lispund	5 skålpund
Bonden Nils Nilsson, Kärrsjö	3 »	5 »
Änkan Anna Pehrsson, Kärrsjö	2 »	5 »
Bonden Olof Olofsson, Krokvattnet	8 »	7 »
Bonden Pehr Bengtsson, Björnsjö	7 »	2 »
Fjärdingsman Pehr Olofsson, Björnsjö	6 »	2 »
Bonden Pehr Christoffersson, Mattar- bodum	5 »	10 »
Bonden Johan Christoffersson, Mattar- bodum	1 »	6 »

Hela tillverkningen i socknen - 45 lispund 5 skålpund. De föredetta formulären till betyg blevo genast ifyllda, undertecknade och vederbörande tillställda.

Tid och ort som ovan.
Anders Sidner»

1 lispund = 8,5 kg = 20 skålpund.

Tillverkningen var alltså c:a 385 kg år 1834. Med stor sannolikhet var detta års tillverkning ingen engångsföreteelse, då proceduren var rätt tidsödande och krävde en viss investering, vilket framgår av följande.

Salpeter jämte svavel och kol utgjorde fordom ingredienserna vid tillverkningen av svartkrut. Redan på 1300-talet torde detta eller liknande ha tillverkats här i landet, och hos kineserna, som varit föregångare på många områden, var det känt långt före vår tideräkning.

Eftersom salpeter var ett viktigt ämne vid kruttillverkningen, utfärdade Gustav Vasa en förordning om att all urinbemängd jord under ladugårdarna var kronoregale (regale = kunglig rättighet, dvs. ensamrätt för kronan att tillverka salpeter. Av dessa regaler finns t. ex. kvar Jaktregale, där jakt endast får bedrivas av kungen.). Nåväl, det gällde *salpeter*. Nu inrättades den s. k. *Salpetersjuderistaten*, som hade till uppgift att anskaffa och vårda statens för kruttillverkning avsedda förråd av salpeter.

